

XVIII va XIX asr birinchi yarmi qўqon adabiy muhiti ga bir NAZAR

Комилхон БОКИЕВ, УДК...0(...0)

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи

Таянч докторанти

E-mail: www.navoiy-uni.uz

тел: 93 216- 00- 88

ЎзМУ профессори, филол. ф.д. Раҳманов Н.А. тақризи асосида

Кириш (Introduction). Адабиётимизнинг бу даври Истиклолдан олдин ҳам, кейин ҳам олимлар ўртасида илмий баҳс мунозараларга сабаб бўлган. Шўролар замонида рус шарқшуноси М.Ф. Гаврилов “Среднеазиатский поэт и суфий Хувайдо” тадқиқоти ва бир қатор ўзбек олимларининг илмий ишларида ўз аксини топган. Гавриловнинг бу давр ҳақидаги асосий хулосиси тасаввуфий ғояларнинг ўзбек адабиётига тақлидий таъсири сифатида баҳолайди. “Ўрта Осиё ялтироқ турк адабиётининг ички мазмуни масаласига келсак, бу адабиёт ўз табиатига кўра ҳам шакл, айниқса сюжет жиҳатидан фавқулодда ва ҳайратланарли даражада бир хилдир. ” [1; 22]. Ўзбек адабиётшуносларидан В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, А. Қаюмов, А. Худайбердиевлар ҳам мазкур даврнинг илмий муаммолари ҳақида ўз муносабатларини эълон қилган. Бу даврда яшаб ижод қилган шоирлардан бир Хўжаназар Ғойбназар ўғли Хувайдо (1704-1780). Шоир ижодинининг ўрганилишини бугунги кунда иккига бўлиш мумкин. Биричиси, Шўролар замонасининг кўзи билан “дахрий шоир”. В. Зоҳидов ўша давр мафқурасига мос равишда “Шоми Ғариб”, “Шаккок ва Исёнкор шоир” [2]

мақолаларини эълон қилган. Ўзбек олими ҳам Гавриловдан ўтиб шоир ижодига холис баҳо бера олмаслиги тайин эди. Бу даврда шоирларнинг “дахрий”лигини исобтлаган ҳолатда ижодини эълон қилиш ва манбаларни асраб қолиш мумкин эди. Буни шоирнинг ўз тилидан донишларга хос бўлган тафаккур тарзи орқали англашимиз мумкин:

Киши бўлмаса маънидан хабардор,

Ани одам дема, де нақши девор [3].

Шоирнинг бу назмий фикларини англаш учун ирфон соҳибларига макон ва замоннинг таъсири аҳамиятсиз. Истиклол шарофати билан бугунги кунда шоирлар ижодига холис ва илмий танқидий ёндашиш имкони туғилди. Иккинчи давр Истиклол даврида амалган оширилган тадқиқотлар. Жумладан, Раҳмонкули Оризбековнинг ўзбек адабиёти тарихи, Нусратулла Жумахўжа Хувайдо меросининг маънавий-маърифий моҳияти номли ишларида шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ҳамда адабий мероси ҳақида нисбатан кенгроқ маълумотлар мавжуд.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). XVII-XIX асрлар ўзбек адабиётини тадқиқ ва таҳлил қилиш Истиклол йилларида адабиётшунос ва матншунос олимларнинг диққат марказида бўлди. С. Ҳасанов “Роҳати дил” [4], Н. Жумахўжа [5], Қ. Рўзматзода [6], Академик А.П. Қаюмовнинг “Қўқон адабий муҳити”, Пўлотжон Домулла Қайюмийнинг “Тазкираи Қайюмий” асарларида Қўқон шоирларининг бир қанчаси зикр қилинган. Натижада зикр қилинган шоирлар ижодини қўлёзмалар билан қиёсий ўрганишга эҳтиёж туғулди.

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology). XVII-XIX асрлар ўзбек адабиётини, яъни Қўқон адабий муҳитидаги шоирлар ижодини қўёзма, тошбосма манбалар ҳамда амалга оширилган тақиқотлар асосида ўрганиш адабиётшунослик ва матншуносликда муҳим аҳамиятга эга. Шоирлар ижодига

холисона ёндашиш имконини беради. Бугунги кунда илм майдонидаги турфаликларга барҳам берилади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Хувайдонинг ижод қилган даври Ўрта Осиё хонликларга бўлиниб кетган даврга тўғри келса ҳам тарқалиш майдони ниҳоятда кенг бўлган. Илмий изланишларда бу ўз тасдиғини топган.

“Хувайдонинг асарлари халқ орасида машҳур эди. Қашғар, Ёркент, Оксув, Хўтан, Балх, Бухоро, Хоразм, Фарғона вилоятларида кенг тарқалган. Хувайдо устозлари ғояларини, дунёқарашини тасдиқлаган, такомилига етказган шоирдир. Унинг асарларида Навоий, Машраб, Сўфи Оллоёр каби ижодкорларнинг таъсири яққол кўриш мумкин.”

“XVIII асрда яшаб ижод этган машҳур шоирлардан бири Хўжаназар Ғоибназар ўғли Хувайдодир. Унинг ҳаёти ва ижоди йўли ҳақида жуда кам маълумотлар илмий тадқиқотлар яратилган. [7; 227-бет] ”

Бу даврнинг ўзбек адабиёти тарихида тугган ўрни ва аҳамиятли жихати шундаки, салафларига издошлигида. Адабий муҳитини, яъни ижодкорлар ижодини чуқурроқ ўрганиш учун манбалар ўрни бекиёс. Қўлёзма манбаларни илм аҳлига тақдим қилиш орқали Хўжаназар Ғоибназар ўғли Хувайдо каби ижоди кам ўрганилган шоирлар адабий меросининг кўлами илмий жамоатчиликка маълум бўлади. Бой илмий хазинада тадқиқот ишлари олиб бориш ўз даври ҳақида илмий хулосалар чиқариш ва кейинги тадқиқотлар учун кенг йўл очади. Танқидий ва таҳлилий изланишлар олиб бориш бугунги давр матншунослиги ҳамда адабиётшунослигининг муҳим вазифаларидан саналади. Ўзбек мумтоз адабиётидаги тасаввуфий дунёқараш ва шеъриятидаги ирфоний тафаккур тушунчалари Хувайдо ижоди учун ҳам муҳим. Адабиётшунос олим Бегали Қосимов Хувайдонинг ижодига етарлича баҳо берган. “Шеърлари халқ орасида жуда машҳур бўлган. Хувайдо ахлоқий-дидактик йўналишдаги мазмунан теран, услубий гўзал асарлари билан адабий мактаб ярата олган шоирдир [8; 216-217-бет]”. Сўфи Оллоёр каби Хувайдонинг ижоди ҳам халқ орасида ўқимишли бир

адабиёт айланган. Тили ва мазмуни жиҳатдан туркий халқлар учун жуда-жуду манзур бўлган. М.Ф. Гавриловнинг “фавқулодда ва ҳайратланарли даражада бир хилдир”, деб қилган таҳлидан Хувайдо ижоди юқори даражада туради.

“XVIII асрда Қўқонда яратилган ёзма адабиёт намуналари ҳозирча жуда кам топилган. Фақат Қўқон тарихига оид қўлёзма китобларда гоҳо айрим шоирларнинг таърих-шеърлари учраб қолади. Ана шундай жуда оз, аммо характерли маълумотлардан фойдаланиб, бу даврдаги ёзма адабиёт ва унда мажуд бўлган қарама-қаршиликлар тўғрисида озгига бўлса ҳам тушунча ҳосил қилиш мумкин [9; 38-бет]”. Академик А. Қаюмовнинг Мазкур давр ҳақидаги илмий таҳлидан ҳам кўриниб турибдики “характерли маълумотлардан фойдаланиб.....” илмий хулосалар ва ечимлар қилиш ва давр адабиётига холисона баҳо бериш зарурати ўзбек адабиёти учун муҳим. М.Ф. Гавриловнинг “XIX асрнинг охириги йилларига қадар Ўрта Осиёнинг бепоён ҳудудида ёйилиб кетган тасаввуф ғояларининг бутун адабиётга сингиб кетиши натижаси сифатида англаса бўлади.” деб берган баҳосида сиёсий қараш ҳамда бир ёқлама баҳо бериш анлаш у даражада мушкул иш эмас. Халқимизнинг миллий адабиёти ва менталитетидан келиб чиқиб баҳо берилса “бутун адабиётга сингиб кетиши...” ни холсона баҳоласа бўлади. Шоирнинг ўзи айтгандай унинг дардин ва давосини топувчи табибни тушунмоқ даркор.

“Бу манинг дардимга, эй дилбар, табиб даркор эмас,

Эй, санинг дардинг табиб, кулли дардимга даво.

Шоирнинг ижоди холис илмий баҳосини олса ўша давр адабий муҳити ва “санинг дардинг табиб...” дардга табиб ҳам топилади.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendation).** Хуллас, “XVII-XIX асрлар Қўқон адабий муҳити ўзбек адабиётида муҳим бир давр давр эканлиги илмий жиҳатдан аниқланди. Бу давр ва адабий муҳитини тадқиқ қилиш жараёнида юқорида келтирилган олимларнинг илмий қарашларига таҳлилий ва танқидий баҳо берилди. Салафларга пайравлиги ва адабиётдаги аҳамият ҳақида

илмий хулоса қилинди. Тасаввуфий дунё қараш шунчаки тақлид бўлмасдан ижтимоий ҳаётга кенг қамровли кириб боргани аниқ далиллар асосида исботланди. Гавриловнинг адабиётимиз ҳақидаги қараши “фавқулодда ва ҳайратланарли даражада бир хилдир.” каби қуруқ шаклий ўшашлик эмас. Салафларга издошлик ва халқнинг маънавий дунёсини юсақлтириш учун астойдил хизмат қилган ва бугунги кунда ҳам хизмат қиладиган адабиётимиз тарихида адабий муҳит шаклланган бир даврни ўз ичига олади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Гаврилов М.Ф. Среднеазиатский поэт и суфий Хувайдо.- Каз-гиз, Ташкент, 1927.-22 С.
2. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан.- Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1961 й. 5-6 бетлар.
3. Хувайдо. Танланган шеърлар. Тошкент. Ўз. Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1961 й, 96-6.
4. Ҳасанов С. Роҳати дил. Тошкент.- А. Қодирий номидаги халқ нашриёти, 1994 й.
5. Жумахўжа Н. Шарқ юлдузи //1998-йил, 4-сон.
6. Рўзматзода Қ. Роҳати дил, Иброҳим Адҳам. Тошкент.- “Наврўз”, 2011 йил.
7. Жумахўжа Н. Хувайдо меросининг маънавий-маърифий моҳияти.Т.: 1995 йил.
8. Қосимов Б. “Хувайдо”. “ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти”, Тошкент: 14-том, 216-217-бетлар.
9. Қаюмов А. Кўкон адабий муҳити. Фанлар академияси нашриёти. Т.: 1961.- 38-бет.